

müslümanlar kendisinden ders alıyordu. Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî'nin *Delâ'ilü'l-hayrât*'ını çok okutması ve rivayet icâzeti vermesi sebebiyle "Şeyhü'd-Delâil" lakabı ile anıldı (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 220). Muhammed Abdülhak, 19 Şevval 1333 (30 Ağustos 1915) tarihinde Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-mualâ'da Rahmetullah el-Hindî'nin yanına defnedildi (a.g.e., VIII, 221). Kaynaklarda ölüm tarihiyle ilgili farklı bilgilerde rastlanmaktadır. Onun hadis ilminde titiz olmadığı bildirilmiştir. Bu durum tefsirindeki rivayetlerden de anlaşılmaktadır.

Eserleri. 1. *el-İklîl 'alâ Medâriki't-tenzil*. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-tenzil ve hakâ'ıku't-te'vîl* adlı tefsirinin hâşiyesi olup Nûr Muhammed'in gayretiyle yedi cilt halinde basılmış (Bhraich 1336), daha sonra dört cilt olarak tıpkıbasımı yapılmıştır (İstanbul, ts.). Müellife şöhretini kazandıran *el-İklîl*'de edebî açıklamalar ve dil tahlilleri dikkat çekmektedir. Eserde Kur'an kıssalarında Nesefî'nin zikretmediği ayrıntılara girilmiş, zaman zaman İsrâiliyat'a da yer verilmiştir. *Medârikü't-tenzil*'de geçen müfessirlerin, grupların ve fikir hareketlerinin tanıtımına da geniş yer ayrılmıştır. Müellif, ahkâm âyetlerini açıklarken daha çok Hanefî fihminden, bu arada Kerhî, Cessâs ve Burhâneddin el-Merginânî'nin kitaplarından yararlanmış. Ayrıca Hintli müfessirlerden Molla Ciyûn'un tefsirinden faydalanılan hâşiyede tasavvuf kaynakları da oldukça fazladır (eserin tanıtımı için bk. M. Sâlim Kıdvâî, s. 209-214; M. Ali Ayâzî, s. 149-150). 2. *Sîracü's-sâlikîn 'alâ Minhâci'l-'âbidîn* (Kahire 1331). Gazzâlî'ye ait eserin şerhidir (Abdurrahman Bedevî, s. 236). 3. *Hâşiy'e 'alâ Şerhî's-Süllem* (Leknev 1314). Hangi telif hâşiyesi olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Serkis'in kaydettiği üzere Hamdulâh es-Sendîlî'ye ait mantık kitabının hâşiyesi olabileceği gibi Ahdarî tarafından yazılan ve yine kendisi tarafından şerhedilen *es-Süllemü'l-müevnağ fi 'ilmi'l-manlık*'in hâşiyesi de olabilir. 4. *Nihâyetü'l-emel fi mesâ'ilî'l-hac ve'l-bedel*. 5. *Ta'likât 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Haskefî'nin eseri üzerine yapılmış bir hâşiyedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Serkis, *Mu'cem*, II, 1673-1674; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 268; *Fihrisü'l-Hizâneti't-Teymüriyye*, Kahire 1367-69/1948-50, III, 272; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 57-58; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhëtü'l-havâtir*, VIII, 220-221; M. Sâlim Kıdvâî, *Hindustânî Müfessirîn aor Un ki 'Arabî Tefsi-reyn*, Aligarh 1973, s. 209-214; Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellesâtü'l-Gazzâlî*, Küveyt 1977, s.

236; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, *'Ulemâ'ü'l-'Arab fi şibhi'l-kârretü'l-Hindüyye*, Bağdad 1986, s. 776; Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, *el-Muhtaşar min Kitâbi Neşri'n-nevr* (nşr. M. Saîd el-Âmûdî - Ahmed Ali), Cidde 1406/1986, s. 233; M. Ali Ayâzî, *el-Müfessirün: Hayâtühüm ve menhecühüm*, Tahran 1414, s. 149-150; M. Hasan Bikâî, *Kitâbnâme-i Büzürg-i Kur'an-ı Kerim*, Tahran 1374 hş., II, 524; Velid b. Ahmed el-Hüseyn ez-Zübeyrî v.dğr., *el-Mevsû'atü'l-müeyyere fi terâcimi e'timmeti't-tefsir ve'l-ikrâ' ve'n-nahv ve'l-luğa*, Medine 1424/2003, III, 2128; Füyüzurrahmân, *Te'ârûfi Kur'an*, Lahor, ts. (Mektebe-i Medeniyye), s. 173.

ABDÜLHAMÎT BİRİŞİK

MUHAMMED ABDÜLKERÎM-i ALEVÎ

(bk. ABDÜLKERÎM-i MÜNŞİ).

MUHAMMED ABDÜLKERÎM el-HATTÂBÎ

(bk. ABDÜLKERÎM el-HATTÂBÎ).

MUHAMMED b. ABDÜLMELİK

(bk. İBNÜ'z-ZEYYÂT,

Muhammed b. Abdülmelik).

MUHAMMED b. ABDÜLVEHHÂB

(محمد بن عبد الوهاب)

Muhammed b. Abdülvehhâb
b. Süleymân et-Temîmî en-Necdî
(ö. 1206/1792)

Vehhâbilîğin kurucusu.

1115'te (1703) Arap yarımadasının Necid bölgesinde küçük bir yerleşim birimi olan Uyeyne'de doğdu. Hanbelî mezhebinde önemli âlimler yetiştiren ailesi Benî Temîm kabilesine mensuptur. Babası Abdülvehhâb b. Süleyman, Necid bölgesinin tanınmış âlimlerindendi. Muhammed, temel dinî bilgileri Uyeyne kadısı olan babasından öğrendikten sonra Mekke'ye giderek kısa bir süre orada kaldı, ardından Medine'ye geçti. Medine'de Hanbelî âlimi Abdullah b. İbrâhim b. Seyf en-Necdî ve Muhammed Hayât es-Sindî başta olmak üzere dönemin ileri gelen âlimlerinden dinî ilimleri tahsil etti. Ardından çeşitli dinî grupların bulunduğu Basra'ya gitti. Ancak hocası Muhammed el-Mecmûî ile birlikte halkın dinî yaşantısındaki bazı uygulamalara karşı çıktığı için şehirden uzaklaştırıldı. Onun karşı çıktığı uygulamaya, daha sonraki yazılarında hasmâne atıflarda bulunduğu Basralı

Şâzelî şeyhi Muhammed Emîn el-Kavvâz'ın (ö. 953/1546) türbesine yapılan ziyaretler ve burada gösterilen ibadet derecesindeki hürmetle alakalı olabilir. Madî imkânlarının yetersizliği yüzünden dolayı o dönemde Hanbelîliğin önemli merkezlerinden olan Dımaşk'a gidemeyip Lahsâ (Ahsâ) yoluyla Necid'e dönen Muhammed b. Abdülvehhâb, Uyeyne emîriyle ihtilâfa düşmesinin ardından Hureymilâ kasabasına taşınan babasının yanına yerleşti. Onun Necid'e dönmeden önce Bağdat, Halep, Hemedan, İsfahan, Kum, Rey, Dımaşk, Kudüs ve Kahire'yi ziyaret ettiği kaydedilmekteyse de bu bilgiler Vehhâbî kaynaklarınca doğrulanmamaktadır (Cook, *JRAS*, üçüncü seri: II/2 [1992], s. 193-197).

Muhammed b. Abdülvehhâb, Necid'e varduktan sonra bir âlim olarak görev alması beklenirken babasının 1153'te (1740) ölümünün ardından şirk olarak gördüğü bazı dinî uygulamalara karşı islahat hareketi başlattı. Ancak ciddi bir muhalefetle karşılaştı. Muhaliflerinin şiddete başvurmaları ve suikast teşebbüslerinden sonra Hureymilâ'dan ayrılarak Uyeyne'ye döndü. Burada daha önceden tanıdığı Emir Osman b. Muammer tarafından iyi karşılandı ve fikirlerinin yayılması için siyasî destek gördü. Bu dönemde fikirlerini yaymakla kalmayıp Cübeyle'de Müseylimetülkezzâb taraftarlarına karşı yapılan savaşta şehid düşen bazı sahâbîlerin kabirlerini yıktırması sert tepkilere yol açtı. Lahsâ'nın güçlü kabilelerinden Benî Hâlid şeyhi Uyeyne emîrine Muhammed'i öldürmesi veya sürgüne göndermesi konusunda baskı yapmaya başladı. Bunun üzerine Muhammed 1158'de (1745) Suûd ailesinin yönetimindeki Dir'iye'ye gitmek zorunda kaldı.

Dir'iye'ye yerleşmesi Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hayatında bir dönüm noktası oldu. Suûd ailesi kendisine sahip çıktı ve fikirlerinin yayılmasına destek verdi. Bu destek, Muhammed b. Suûd ile oğlu ve halefi Abdülazîz dönemlerinde de devam etti. Bu dönem, Vehhâbî hareketinin geleceği ve etkinliği bakımından en önemli devre olarak görülmektedir. Muhammed dinî muhaliflerini müşrik diye adlandırdığından taraftarları bunlara karşı cihad başlattı. Vehhâbîlik hareketi, yaklaşık otuz yıl süren yavaş ve düzensiz bir yayılma döneminin ardından Suûd ailesinin Necid'in tamamına hâkim olmasıyla büyük bir ivme kazandı. Bu müddet zarfında İbrâhim b. Süleyman, 1187'de (1773) Riyad'ı terketmek zorunda kalan

MUHAMMED b. ABDÜLVEHHÂB

Emîr İbn Devvâs ve Zeyd b. Zâmil gibi önemli muhalifler bertaraf edildi.

Vehhâbî prensipleriyle donanmış Suûdî yayılmasına Necid dışından da sert tepkiler geldi. En önemli ve uzun süreli tepkiyi Lahsâ emirlerinin mensup olduğu Benî Hâlid kabilesi gösterdi. Vehhâbîler'e karşı dört büyük saldırı gerçekleştiren Benî Hâlid 1204'te (1789-90) ağır bir yenilgiye uğradı. Necran'daki İsmâîlî Mekârime ailesi, Irak'ın büyük kabilelerinden Muntefik Arapları ve Mekke Emiri Şerîf Gâlib, Necid'de giderek artan Vehhâbî-Suûdî gücüne karşı mücadele ettiler. Bunların arasında en ciddi tehdidi, 1178'de (1764) Suûdî hâkimiyetine son vermeye çalışan ve Vehhâbîler'i bozguna uğratan Mekârime oluşturdu. Suûdî-Vehhâbî ittifakı, bütün bu saldırılara karşı koymakla kalmayıp gücünü daha da arttırdı. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın 1792'de ölümünün ardından Suriye, Irak ve Hicaz yönlerinde yayılma çabaları sürdürüldü.

Muhammed b. Abdülvehhâb, tevhid konusundaki düşüncesi doğrultusunda dönemindeki müslümanların birçoğunun fiilleri yüzünden müşrik sayılması gerektiğini ileri sürerek onlara karşı cihadî müslümanların en temel vazifelerinden biri kabul etmiştir (daha geniş bilgi için aş.bk.). Muhammed'in savunduğu temel prensipler aslında İslâmî olmakla birlikte bunların uygulanmasında ortaya koyduğu uzlaşmaz tutumu yüzünden kendisine saygı duyan çağdaşları dahi rahatsız olmaktadır. Görüşleri önemli ölçüde, Hanbelî mezhebinin büyük âlimlerinden İbn Teymiyye ve onun talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin etkisi altında şekillenmekle birlikte bunların hiçbiri benimsemediği dinî hayat tarzına karşı cihad ilân etmemiştir. Çağdaşı olan ülemâ arasında önemli bir yere sahip bulunan Yemenli Emîr es-San'ânî, İbn Abdülvehhâb'ın görüşlerini başlangıçta kısmen desteklemiş olmasına rağmen öldürme ve yağmalama olayları sonrasında onu İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in fikirlerini eksik ve yanlış anlamakla suçlamış, hatta 1170'te (1756-57) kendisini zemmeden bir şiir yazmıştır.

İbn Abdülvehhâb'ın gelecek nesiller üzerinde etkisi çok büyük olmuştur. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Necid bölgesinde Vehhâbîliğin siyasî dayanağı olan Suûdîler'e vurduğu darbeden kısa bir süre sonra Suûdîler bölgede tekrar etkilerini arttırdılar. Ancak Vehhâbî prensiplerinin uygulanması konusunda eskî katı ve uzlaşmaz tutumlarından vazgeçtiler. Arabinistan'daki etkinliğinden Suûdîler'in siyasî

ve askerî desteğine dayanan Vehhâbîlik, Arap olmayan müslümanlara da tesir etti. Bunun iki temel sebebe dayandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, İslâm'da tevhid inancına verilen önemle toplumların günlük dinî hayatları ve uygulamaları arasında birtakım farklılıkların bulunmasıdır. Bu farklılığın fazla görüldüğü toplumlarda Vehhâbîlik daha kolay yayılabilmiştir. İkinci sebep, görüşlerini Batı kültür ve nüfuzuna çok uzak bir bölgede geliştiren Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ortaya koyduğu ilkelerin Avrupa'nın kültürel nüfuzunun ciddi şekilde etkili olmaya başladığı dönemde birçok müslümanın alâkasını çekmesidir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın özellikle İslâm'ın tevhid esasına vurgu yapması ve dinin bid'atlardan arındırılması gerektiğine dikkat çekmesi çok önemlidir. Bu yönüyle Vehhâbîlik, Selefiyye hareketi üzerinde de tesirini göstermiş ve günümüz İslâmî hareketlerini kısmen yönlendirmiştir (ayrıca bk. **VEHHÂBİLİK**).

BİBLİYOGRAFYA :

Mü'ellefâtü's-Şeyhi'l-İmâm Muhammed b. Abdülvehhâb (nşr. Abdülazîz er-Rûmî v.dğr.), Riyad, ts. (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmîyye), I-XII, tür.yer.; İbn Gannâm, *Ravzatü'l-efkâr*, Bombay 1337; Osman b. Bişr en-Necdî, *'Unvânü'l-mecd fi târihi Necd*, Riyad, ts. (Mektebetü'r-Riyâdi'l-hadîse), I, 6-16, 89-96; Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, *Târîhu Necd*, Kahire 1347, s. 76-88; G. S. Rentz, *Muhammad ibn Abd al-Wahhâb (1703/04-1792) and the Beginnings of Unitarian Empire in Arabia* (doktora tezi, 1948), University of California; H. St. J. B. Philby, *Saudi Arabia*, London 1955, bk. indeks; A. M. Vasiliev, *Puritane Islama? Vakhkhabizm i pervoye gosudarstvo Saudidov v Arabii, 1744/45-1818*, Moskva 1967; Lem'u's-Şihâb fi sîreti Muhammed b. Abdülvehhâb (nşr. Ahmed Mustafa Ebû Hâkime), Beyrut 1967; Abdürrahîm Abdürrahman Abdürrahîm, *ed-Devletü's-Su'ûdiyyetü'l-ülâ*, Kahire 1975; Abdullah Sâlih el-Useymin, *Târîhu'l-memleketi'l-'Arabîyyeti's-Su'ûdiyye*, Beyrut 1984-95, I-II, tür.yer.; E. Peskes, *Muhammad b. Abdalvehhâb (1703-92) im Widerstreit*, Beirut 1993; M. Cook, "The Provenance of the Lam' al-shihâb fi Sirat Muhammad ibn Abd al-Wahhâb", *JTS*, X (1986), s. 79-86; a.mlf., "On the Origins of Wahhâbism", *JRAS*, üçüncü seri: II/2 (1992), s. 191-202; Samer Traboulsi, "An Early Refutation of Muhammad ibn Abd al-Wahhâb's Reformist Views", *WI*, XLII/3 (2002), s. 373-415; H. Laoust, "İbn 'Abd al-Wahhâb, Muhammad", *EP* (İng.), III, 677-679.

MICHAEL COOK

İlmî Şahsiyeti. Kültürlü bir aile çevresinde dünyaya gelen Muhammed b. Abdülvehhâb öğrenimine babasının rehberliğinde başladı. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Hanbelî âlimi Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin fıkha dair eserlerini

okudu. Bilgisini geliştirmek amacıyla Mekte'ye gitti; burada arzuladığı ilmî havayı bulamadığı için Medine'ye geçti. Bu şehirde karşılaştığı Hanbelî âlimi Abdullah b. İbrâhîm b. Seyf en-Necdî onun en önemli hocası olmuştur. Muhammed b. Abdülvehhâb, İbn Teymiyye anlayışı çerçevesindeki yeni Hanbelîlik ekolünü destekleyen Abdullah b. İbrâhîm'den *Kütüb-i Sitte* ile birlikte İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*'lerini okuyup icâzet aldı. Medine'deki diğer hocaları arasında Muhammed Hayât es-Sindî, Muhammed b. Süleyman el-Kürdî, Şeyh Ali Efendi ed-Dağıştânî ve Abdüllatif el-Afâikî el-Ahsâî gibi âlimler sayılabilir. Daha sonra Basra'ya giden ve orada uzun süre kalan Muhammed b. Abdülvehhâb, Muhammed el-Mecmûf'den dil bilimleri, hadis ve siyer tahsil etti. Çok karışık dinî grupların bulunduğu bu şehirde Şîa ve çeşitli İslâm fırkaları hakkında bilgi edinme imkânı buldu. Özellikle halkta görülen velilere ibadet derecesindeki hürmetin tezahürleri ve bunun sünnetle bağdaştırılamayan uygulamaları kendi tezini ileri sürmesine zemin hazırladı. Burada ortaya koyduğu fikirlerinden dolayı kendisi ve hocası şehirden uzaklaştırıldı.

Muhammed b. Abdülvehhâb, bir süre Lahsâ'da Abdullah b. Abdüllatif eş-Şâfiî'nin yanında kalarak ondan faydalandı, ardından Hureymilâ'ya geçti. Bu şehirde bir taraftan babasının tefsir ve hadis derslerine devam ederken diğer taraftan İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerini incelemeye koyuldu. Bu eserler ufkunu genişlettiği gibi İslâm dışı akımlarla mücadele gücünü de arttırdı. Çevresinde toplanan öğrencilere verdiği dersler yanında ilk eseri olan *Kitâbü't-Tevhîd*'i burada kaleme aldı.

İbn Abdülvehhâb, ilk Hanbelî âlimlerinden ve bilhassa İbn Teymiyye'nin doktriniyle kısmen İbn Kayyim el-Cevziyye'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Onun Hanbelîler tarafından Ehl-i sünnet'e uymadığı tesbit edilen Şîa, Mu'tezile ve Hâricîler gibi fırkalara karşı düşmanca duygular beslediği yazılarından anlaşılmaktadır. İbn Abdülvehhâb'a göre peygamberlerin ve semavî kitapların gönderilme sebebi olan tevhid "tevhîdü'r-rubûbiyye, tevhîdü'l-ulûhiyye (tevhîdü'l-ibâde), tevhîdü'l-esmâ ve's-sifât" olmak üzere üç bölümde ele alınmalıdır. Birinci nevi tevhid yaratma, rızık verme ve kâinatı idare etme gibi fiillerinde Allah'ı birlemektir. Gerek müslümanlar gerekse gayri müslimler